

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SİNTAKTİK OMONİMLİYİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya-dilçilik

İddiaçı: **Mətanət Əliağa qızı Qocayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aqil Gülağa oğlu Cəfərov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın
sədri:



filologiya elmləri doktoru,
dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova



GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işi linqvistik müstəvidə çoxşaxəli sistem kimi səciyyəlonən omonimlik hadisəsi və onun ən son araşdırılan növü – sintaktik omonimliyin müxtəlif sistemli dillərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur¹. Məlumdur ki, qrafik və fonetik tərkibi ilə simmetrik olan, lakin asimmetrik semantikaya malik olan sözlər omonimlər adlanır². Dildə omonimlərin leksik, leksik-qrammatik və qrammatik növləri fərqləndirilir. Leksik və morfoloji omonimlərin tədqiqi uzun əsrlərə söykənməklə daim alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur³. Elmi tələblər və təsisatlar yeniləndikcə omonimlərin tədqiqinin metod və kriteriyaları təkmilləşmiş, daha səmərəli elmi araşdırmalarla zənginləşmiş, alimlər tərəfindən müxtəlif konsepsiyalar irəli sürülmüşdür⁴.

Omonimlərin dil universalisi kimi müxtəlif dillərdə təşəkkül tapması linqvistik və ekstralingvistik amillərin təsiri ilə min illər boyunca baş vermişdir. Bu səbəbdən, onlar dildə tarixi-ictimai məzmunlu söz qatı kimi səciyyələndirirlər. Omonimlər dilin işarəvilik qanununu pozan, “*arzuolunmaz, qüsurlu*”⁵ sözlər hesab olunsalar da, onlar təbii dil daşıyıcısının ünsiyyət ehtiyaclarını qarşılamaq üçün dildə qanunauyğun surətdə yaranır. Alimlər sözlərin yaranaraq dilə adaptasiya olunmasını “*dildə Darwinizm təkamülü*” kimi səciyyələndirirlər. Məhz omonimlər də bu qəbil sözlərdən hesab olunur.

¹ Виноградов, В.В. Об омонимии и смежных явлениях // – М.: Издательство Академии Наук СССР, Вопросы языкознания, – 1960. Вып. IX (сентябрь-октябрь), №5, – с. 3-17

² Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка. / А.И.Смирницкий. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, – 1956. – 268 с.

³ Arnold, I.V. The English Word. / I.V.Arnold. – Moscow. Higher school, – 1986. – 295 p.

⁴ Lyons, J. Linguistic semantics: An Introduction. / J.Lyons. – Cambridge University Press, – 1995. – 376 p.

⁵ Quirk, R. Index by David Crystal. A Comprehensive Grammar of the English Language. / R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech [and other]. – London and New York: Longman, – 1987. – 1779 p.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar olaraq dilçilikdə omonimlik problemi, onun tədqiqi tarixinin ümumi icmalı verilmiş, omonimlərin növləri – tam və qismən omonimlər, onun tipləri – omofonlar və omoqraflar, habelə omonimlərlə tərs mütənəsiblik təşkil edən çoxmənalı sözlər və digər söz qruplarından bəhs olunmuş, sintaktik omonimlik başlıca müzakirə mövzusu olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik konstruksiyaların struktur-semantik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onlarda təzahür edən ikimənalılıq (ambiqivitetlik) hadisəsinin müxtəlif transformasiya metodları ilə araşdırılaraq üzə çıxarılması dissertasiya işinin ana xəttini təşkil edir.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq dilçilər əsas diqqəti sintaktik vahidlərin sinonimliyi və omonimliyin öyrənilməsinə yönəlmişdilər. Xüsusilə, informatika elminin tətbiqi dilçiliyə nüfuz etməsi avtomat-maşın tərcüməsindən geniş istifadəyə imkan verdi. Lakin tərcümə zamanı yaranan və işin sürətini ləngidən, ötürülən informasiyanın mahiyyətini təkzib edən iki və çoxmənalı sintaktik konstruksiyaların törəmə mexanizminin araşdırılması və onların aradan qaldırılması metodlarının işlənib hazırlanması vacib bir məsələyə çevrildi. Bu ehtiyacdən dilçilikdə iki və çoxmənalı sintaktik vahidlərin öyrənilməsi daha çox diqqəti cəlb etdi və dil sisteminə transformasiya metodların tətbiq olunması bu problemin aradan qaldırılmasına şərait yaratdı. Sözügedən problem Amerika strukturalist məktəbinin nümayəndələri tərəfindən ardıcıl olaraq tədqiq olunmuş və aparılan araşdırmalar mətn tərcüməsi zamanı sintaktik vahidlərdə yaranan iki və çoxmənalılıq aradan qaldırmağa yönəlmişdir.

Lakin sintaktik omonimlərin öyrənilməsi zaman və miqyas etibarı ilə morfoloji səviyyəli omonimlərin tədqiqindən xeyli geri qalır. Alimlər bunun əsas səbəbini sintaktik omonimliyin mürəkkəb xarakterində və onun aşkar olunması üçün nəzəri və praktik metodların işlənib hazırlanmamasında gördülər⁶.

⁶ Иорданская, Л.Н. Синтаксическая омонимия в русском языке (с точки зрения автоматического анализа и синтеза). // Научно-тех.информация, – 1967. №5, – с. 9-17.

Keçən əsrin 50-ci illərində Z.Hərris şagirdi N.Xomski ilə birlikdə sadə (*nüvə - kernel*) cümlələr üzərində transformasiya əməliyyatları aparmaqla sintaktik vahidlərin potensial transformasiya (*çevrilmə*) imkanlarını tədqiq etmişlər. 50-ci illərin sonunda isə N.Xomski “Sintaktik quruluşlar” (*Syntactic Structures*) əsərini yazmaqla bütün təbii dillər üçün keçərli olan universal quruluş nəzəriyyəsi – transformasion-törəmə qrammatik (TTQ) metodu işləyib hazırladı. Por-Royal qrammatikasıdan alt və üst quruluş nəzəriyyəsini əxz edən N.Xomski göstərdi ki, dildə işlənən bütün cümlələr alt qatın üst qata transformasiyası hesabına törəyir. Cümlə abstrakt olaraq struktur və semantik cəhətdən dərin qatda (*deep structure*) formalaşır və üst qatda (*surface structure*) morfofonemik olaraq səslənir və ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Transformasiya metodu sintaktik vahidləri alt və üst qatda təhlil etməklə onlarda sintaktik quruluşdan asılı olaraq törəyən ikimənalılığı müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Yeni metodun dil sisteminə tətbiqinin nəticəsi olaraq, sintaktik omonimlik keçən əsrin ortalarından başlayaraq dünya dilçiliyində ən çox öyrənilən problem olmuşdur.

Sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığı məsələsinə ilk dəfə D.S.Lottenin elmi-texniki terminologiyada omonimliyə həsr etdiyi məqaləsində toxunulmuşdur⁷.

Təqdim olunan dissertasiya işinin məlumat bazasını Amerika, Avropa, xüsusilə, rus alimlərinin mövzuya aid əsərləri, eləcə də, Azərbaycan dilçilərinin nəzəri fikirləri, habelə araşdırılan mövzu ilə bağlı müdafiə olunmuş ən son elmi-tədqiqat işləri, nüfuzlu yerli və xarici jurnallardan seçilmiş məqalələr, internet materialları, Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərində bədii ədəbiyyatdan, qəzetlərdən götürülmüş nümunələr təşkil edir. Tədqiqat işində sintaktik omonimlik və ikimənalılıq hadisələrinin mahiyyəti, qarşılıqlı əlaqəsi haqqında müxtəlif dillərin materialları əsasında sistemli açıqlama verilməsinə səy göstərilmişdir.

Azərbaycan alimləri sintaktik omonimlikdən bəhs etsələr də, dilçiliyimizdə bu mövzu ilə bağlı material qıtlığı hiss olunmaqdadır.

⁷ Musayev, M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. / M.M.Musayev.– Bakı: Elm, – 2010, – s.210

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik konstruksiyaların transformasiya imkanları haqqında Ə.Dəmirçizadə “Mürəkkəb cümlələr”⁸ məqaləsində bəhs etmişdir. H.Ə.Həsənov “Azərbaycan dilində omonimlər” adlı doktorluq dissertasiyasında və “Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti”ndə⁹ sadə və mürəkkəb cümlələr əsasında sintaktik quruluşdan yaranan iki və çoxmənəlilik hadisələrini təhlil etmişdir. Sintaktik vahidlərin omonimliyi ilə bağlı tutarlı nəzəri mülahizələr K.M.Abdullayev¹⁰ və F.Y.Veysəllinin¹¹ adı ilə bağlıdır. Sintaktik omonimliyin mahiyyəti və tədqiqi ilə bağlı M.M.Musayev¹² müəyyən tənqidi açıqlamalar vermişdir. Son dövrlərdə N.Xomskinin dilçilik nəzəriyyəsini, habelə, sintaktik konstruksiyaların çoxmənəliliğini araşdıran dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur. A.H.Veysəlova, X.Ş.Əliyeva, H.İ.Quliyev, M.H.Həsənquliyeva və başqa tədqiqatçıların elmi işlərini buna nümunə göstərmək olar. Azərbaycan dilinin materialları əsasında sintaktik omonimliklə bağlı G.S.Əliyevanın bir neçə məqaləsi nəşr olunmuşdur. Qeyd olunan mənbələrdən dissertasiya işində istifadə olunmuş və ədəbiyyat siyahısına daxil edilmişdir¹³.

Dilçilikdə morfoloji səviyyəli omonimlər kifayət qədər tədqiq və tədris olunsalar da, bu müddəanı sintaktik omonimlərə şamil etmək olmur. Çünki sintaktik omonimlər müxtəlif sistemli dillərdə fərqli ortamlarda təzahür edən, mürəkkəb xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən, çətinliklə müəyyən oluna bilən struktur-sintaktik dil-nitq faktıdır. Bu baxımdan, dissertasiya işinin mövzusunı təşkil edən

⁸ Əliyeva, X.Ş. İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların çoxmənəliliyi və onların transformasiya imkanları: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı/ – Bakı, 2016. – 33 s.

⁹ Həsənov, H.Ə. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti: [Elektron resurs] / H.Ə.Həsənov. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2007. – 168 s. URL: <https://anl.az/el/Kitab/246228.pdf>

¹⁰ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – 284 s.

¹¹ Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologa. II Morfemika sintaqmatika. Dərs vəsaiti. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 308 s.

¹² Musayev, M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. / M.M.Musayev. – Bakı: Elm, – 2010. – 403 s.

¹³ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, 2017, – 456 s.

sintaktik omonimlik və sintaktik ikimənalılıq hadisələrinin mahiyyətini, onların düz mütənasib asılılığını müxtəlif dillərin materialları əsasında Azərbaycan dilinə istinadən nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə araşdırmaqla Azərbaycan auditoriyasına təqdim olunmasını müasir dilçilik tədqiqatları nöqtəyindən nəzərindən aktual hesab etmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin *obyektini* dilçilikdə ictimai-tarixi söz qatı və çoxşaxəli sistem olaraq səciyyələndirilən omonim sözlər təşkil edir. Tədqiqat işinin *predmetinə* müxtəlif sistemli dillərdə nitq vahidlərində dəyişəbilən sintaktik funksiyadan asılı olaraq törəyən sintaktik omonimlik hadisəsinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin transformasiya metodlarla araşdırılması daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müxtəlif sistemli dillərdə transformasiya-törəmə qrammatik metod əsasında sintaktik vahidləri alt və üst qatda tədqiq etməklə onlarda yaranan quruluş omonimliyini aşkar etmək, omonimliyin bu növünün digər növlərdən fərqlərini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq, müxtəlif dillərdə sintaktik omonimliyin struktur-semantik cəhətdən təzahür formalarını nümunələr əsasında şərh etməkdir. Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı *vəzifələr* qoyulmuşdur:

- tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq onun nəzəri bazasını və praktik dil materiallarını müəyyənləşdirmək;
- dilçilikdə omonimliyin tədqiqi tarixinin icmalını vermək;
- omonimlik və çoxmənalılıq, omonimlərin növləri və tipləri, omonimlik və ikimənalılıq hadisələri haqqında ümumi məlumat verməklə, onlarla müqayisədə sintaktik omonimliyin mahiyyətini izah etmək;
- sintaktik omonimlik hadisəsinin aşkar olunmasında universal Transformasiya Törəmə Qrammatik metodun rolunu müəyyənləşdirmək;
- sintaktik omonimlik və sintaktik ikimənalılıq (ambiqivitetlik) hadisələrinin mahiyyətini müqayisəli şəkildə şərh etmək;
- sintaktik omonimliyin sintetik və analitik formalarla ifadə vasitələrini müəyyənləşdirərək sinkretizm hadisəsi əsasında onun

şərhini vermək;

- sintaktik omonimliyin söz birləşmələri və cümlə səviyyəsində mətndə aktuallaşmasını nümunələr əsasında təhlil etmək;

- sintaktik omonimliklə bağlı nəzəri və praktik müddəaları ümumiləşdirərək konkret nəticələrlə göstərmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində induktiv, deduktiv, distributiv-təhlil, bilavasitə tərkiblərə görə təhlil, transformasion-törəmə və kontekstual təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- omonimlik geniş struktura malik universal dil hadisəsidir və dilin bütün səviyyələrində müşahidə olunur;

- qrammatik omonimliyin sintaktik səviyyədə tədqiqi dilçilikdə mühüm hadisədir;

- sintaktik omonimlik dildə söz birləşməsi və cümlə səviyyələrində təzahür edir, omonimliyin digər növlərindən fərdi və mürəkkəb keyfiyyətlərinə görə fərqlənir;

- sintaktik omonimliyin tədqiqində transformasion metodların tətbiqi labüddür və müstəsna əhəmiyyətə malikdir;

- universal dil hadisəsi olan sintaktik omonimlik həm də xüsusi səciyyəlidir, yəni konkret dilin qrammatik və semantik quruluşuna uyğun formalaşır;

- sintaktik omonimlik və sintaktik ikimənalılıq ekvivalent, paralel dil hadisələridir və cümlədə onlardan birinin olması digərinin törəməsini şərtləndirir;

- sintaktik ikimənalılığın olduğu konsituasiyalarda dominant məna mətnlə (kontekstlə) müəyyən olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir dilçilikdə sintaktik omonimlik elmi və praktiki cəhətdən tədqiq olunan ən aktual mövzulardan biridir. Bu cəhətdən, sintaktik omonimliyin müxtəlif dillərin materiallarına istinad olunmaqla Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə, fərqli sintaktik konstruksiyalarda struktur-semantik cəhətdən təzahür formalarının tədqiqata cəlb olunmasını işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirmək olar.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Sintaktik omonimlik və ikimənalılığın mahiyyəti, dildə müəyyən edilməsində

transformasion üsulların rolu haqqında elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli olaraq verilmiş məlumatlar gələcəkdə bu mövzuda aparılacaq tədqiqat işlərində, yazılacaq dərslik və ya dərs vəsaitlərində nəzəri bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Sintaktik omonimlərin cümlə və ya mətn daxilində müəyyənləşdirilməsi, sintaktik quruluşun törətdiyi ikimənalılıq hadisəsinin şərhı təbii dil daşıyıcısından dərin dil bilgisi və hadisəyə məntiqlə yanaşma qabiliyyəti tələb edən bir məsələdir. Bu səbəbdən, sintaktik omonimliyin gələcəkdə tədris proqramına daxil edilməsini və bununla bağlı tədris materiallarının, dərs vəsaitinin, çalışmalar toplusunun hazırlanmasında tədqiqatın nəticələrindən istifadə edilməsini işin praktiki əhəmiyyəti kimi dəyərləndirmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəalarını əks etdirən tezis və məqalələr ölkəmizdə və xaricdə keçirilmiş elmi konfransların, simpoziumların, habelə AAK-ın tövsiyə etdiyi yerli və xarici elmi məcmuələrin materiallarına daxil edilərək nəşr olunmuş və iddiaçının çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 6 səhifə, 11232 işarə, I fəsil – 29 səhifə, 52400 işarə, II fəsil – 35 səhifə, 60698 işarə, III fəsil – 50 səhifə, 94295 işarə, Nəticə hissəsi – 2 səhifə, 2685 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 221,310 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəaları, işin elmi

yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, işin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, onun struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin **“Dilçilikdə sintaktik omonimlik problemi”** adlanan I fəsli üç yarım fəsildən ibarətdir. **“Dilçilikdə omonimliyin tədqiqinə ümumi baxış”** adlanan birinci yarım fəsildə omonimliyin universal və qanunauyğun dil hadisəsi olmasından, onun tədqiqi tarixindən, təsnifi meyarlarından, növləri və tiplərindən bəhs olunur.

Dil daim dəyişən canlı bir sistemdir və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilə təsirsiz ötüşmür. Bu hadisələrin axarında dilə yeni leksik vahidlər daxil olur və onlar dildə tədricən mənimsənilərək onun tərkib hissəsinə çevrilirlər. E.Beits və B.Makuinni dildə gedən bu prosesi *“dildə Darvinizm təkamülü”*¹⁴ adlandırmışlar. Belə qanunauyğun hadisələrdən biri dildə omonim sözlərin yaranmasıdır.

Omonim sözü yunan mənşəli *“homonymos”* sözündən olub, mənası *“eyni adlı”* (*homo-same - eyni; onumos - named - adlı*) deməkdir. Yazılı dilçilik ədəbiyyatında termin kimi ilk dəfə 1621-ci ildə işlədilib¹⁵.

Omonimlərə alimlər tərəfindən müxtəlif tərif və şərhlər verilse də, onlar mahiyyətcə eyniyyət təşkil edirlər¹⁶. Dilçilikdə *“Deyilişcə və yazılışcə eyni olub, müxtəlif leksik mənalara ifadə edən sözlər omonimlər”* adlandırılır¹⁷. Müasir dilçilik ədəbiyyatında *“Fonetik və qrafik tərkibilə simmetrik olan, lakin semantik cəhətdən asimmetrik məfhumları ifadə edən sözlərə omonimlər deyilir”*¹⁸.

¹⁴ Bates, E. Functionalism and the Competetion Model. /In book: The Crosslinguistic Study of Sentence Processing/ E.Bates, B.MacWhinney. – Cambridge University Press, – 1989. – p.2

¹⁵ Preda, A. Lexical Ambiguity revisited: On Homonymy and Polysemy: [Electronic resource]./ – University of Cluj Napoca, – 2001. – 48 p. URL: www.old.upm.ro/ldmd.pdf

¹⁶ Həsənov, H.Ə. Azərbaycan dilinin semantikas. / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 105 s.

¹⁷ Булаховский, Л.А. Из жизни омонимов. Государственный Институт Истории Искусств. Русская речь. / Л.А.Булаховский. Под редакцией Л.В.Щербы. Новая серия III «АСАДЕМІА», – Л.: – 1928. – с. 47-60.

¹⁸ Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. / S.Ə.Abdullayev.– Bakı:

Omonimlərin tədqiqinin ilkin mərhələsi qədim yunan filosoflarından başlayır. Aristotel *“Kateqoriyalar”* əsərində omonim sözlər arasındakı əlaqəni məntiqi olaraq insanın özü ilə onun portreti arasındakı əlaqəyə bənzədir. Filsofa görə, *“İnsanın özü ilə onun portretini yalnız zahiri eynilik birləşdirir. Omonimləri də bir arada saxlayan fonetik və qrafik tərkibin eyniliyidir”*¹⁹.

Omonimlərin tədqiqatı paralel olaraq çoxmənalı sözlərin, omonimlərin növləri – tam və qismən omonimlərin, tipləri - omofonlar, omoqraflar və omoformların, həmçinin sintaktik omonimlərin öyrənilməsi üçün elmi baza yaratmışdır. Bu sahədə rus dilçilərindən L.V.Şerba, L.A.Bulaxovski, V.V.Vinoqradov, A.A.Reformatski, E.İ.Şendels, N.N.Amosova, A.İ.Smirnitski, E.V.Qulıqa, İ.V.Arnold, Y.S.Maslov, N.P.Kolesnikov, O.S.Axmanova, L.V.Malaxovski, V.D.Arakin, T.İ.Krasikova, T.P.Qorbunova, E.V.Şkurko, L.N.İordanskaya, F.İ.Mauler və başqaları səmərəli tədqiqat işləri aparmışlar.

Azərbaycan dilçilərindən A.A.Axundov, M.Hüseynzadə, S.A.Cəfərov, A.M.Qurbanov, Y.M.Seyidov, Z.N.Verdiyeva, H.Ə.Həsənov, B.Ə.Xəlilov və başqaları Azərbaycan dilində omonimləri tədqiq etmişlər.

Dildə omonim sözlərin olması dil vahidi ilə məfhum arasında məntiqi əlaqəni pozur: yəni, bir söz bir işarədir müddəası (*one word - one sign*), Ş.Ballinin sözləri ilə desək, *“dilin işarəvilik qanunu pozulur”*²⁰. Çünki hər bir işarələyən bir işarələnənə aid olduğu halda, bir omonim söz müxtəlif məfhumları ifadə edir.

Tarixən omonimlərin təsnifinə fərqli kriteriyalardan yanaşılmış və o, U.U.Skit, A.İ.Smirnitski, İ.V.Arnold, C.Layonz və başqa dilçilər tərəfindən verilmişdir. Hazırda omonimlərin leksik, leksik-grammatik və grammatik növləri fərqləndirilir.

Victory, – 2013. – s. 88

¹⁹ Shields, Ch. Order in Multiplicity. Homonymy in the Philosophy of Aristotle: [Electronic resource]./ Ch.Shields. – Oxford Press, – 1999. – 63 p. URL: www.books.google.az/books

²⁰ Виноградов, В.В. Об омонимии и смежных явлениях // – М.: Издательство Академии Наук СССР, Вопросы языкознания, – 1960. Вып. IX (сентябрь-октябрь), №5, – с. 3-17

Bu yarımfəsildə omonimlər qarşılıqlı olaraq sinonim, paronim və çoxmənalı sözlərlə müqayisə olunur. Omonimlər “*arzuolunmaz*” sözlər hesab olunurlarsa, sinonimlər dili “*zənginləşdirən vasitə*” kimi dəyərləndirilirlər²¹.

Paronimlər (yunan mənşəli “*paro*” – *qoşa, yanaşı*; “*name*” – *ad* sözündəndir) bir hərfə görə fərqlənən və müxtəlif mənalara ifadə edən sözlərdir. Paronimlər yazılışına və tələffüzünə görə müəyyən mənada omonimlərə bənzədiyinə görə Ş.Balli onları “*yalançı omonimlər*” (*pseudo homonyms*) adlandırmışdır. Müasir dilçilikdə paronimləri “*zəif omonimlər*” (*quasi-homonyms* – *квази-омонимы*) adlandırırlar. Məsələn, Azərbaycan dilində – “*kələk-külək*”, “*kələm-kəlam*”, “*mətn-mətin*”, “*əsir-əsir-əsər*” və s.; ingilis dilində – “*accept-except*”, “*affect-effect*”, “*bad-bat*”, “*cap-cat*”, “*dog-dock*” və s. sözləri paronimlərə aid etmək olar.

Omonimlərlə yanaşı öyrənilən digər söz qrupu çoxmənalı sözlərdir. Söz ilkin mənasını qoruyub saxlamaqla əlavə məna çalarları qazanırsa və bu mənalarda ilkin mənanın izləri qorunub saxlanırsa, o, çoxmənalı söz hesab olunur. Omonim sözlərdə məna əlaqəliliyi prinsipi gözlənilmir.

Dildə omonim və ya çoxmənalı sözlərin yaranması labüddür. Bunun başlıca səbəbi “*dilin imkanlarının məhdudluğu, təcrübənin isə nəhayətsizliyidir*”²². Məsələn, ingilis dilində “*eye*”, Azərbaycan dilində “*göz*” çoxmənalı sözlərdir: “*insanın gözü, heyvanın gözü, şəhərin gözü, bulağın gözü*”, “*the eye of a person*” – *insanın gözü*, “*the eye of the needle*” – “*iyənin gözü*”, “*the eye of the city*” – *şəhərin gözü* və s.

C.Layonza görə, “*Çoxmənalılıq (multiple meaning) eyni bir leksik vahidin malik olduğu “mülküddür”*”²³. Məhz bu xüsusiyyət çoxmənalı sözü omonimdən fərqləndirir. Məsələn, “*bank*” sözü

²¹ Шендельс, Е.И. Грамматическая синонимия (на базе морфологии глагола в современном немецком языке): /Автореферат дисс. ... доктора филологических наук/ – М., 1964. – с. 12

²² Verdiyeva, Z.N. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. / Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 306 s.

²³ Lyons, J. Linguistic semantics: An Introduction. / J.Lyons. – Cambridge University Press, – 1995. p.146

“bank₁” – (əmanət bankı); “bank₂” – (çay kənarı) mənalarında aşkar leksik omonimlərdir, çünki fərqli məfhumları bildirirlər. Azərbaycan dilində *bağ, top, dağ, ay və s.* omonimlərdir.

I fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Omonimlik və ikimənalılıq”** adlanır. Bu hissədə ikimənalılıq, onun mahiyyəti və növləri haqqında məlumat verilir, omonimlik və ikimənalılıq hadisələri müqayisə olunur.

Omonimlər dilin işarələr sistemini pozmaqla yanaşı, *“dil üçün qüsurlu hesab olunan, ona heç bir xeyir, üstünlük gətirməyəcək ikimənalılıq yaradır”*²⁴. Müasir dilçilik ədəbiyyatında ikimənalılıq *ambiqüvitetlik (ambiguity)* termini ilə alandırılır²⁵.

İkimənalılıq (*неоднозначность*) elə bir hadisədir ki, bir cümlədə omonim sözün iki denotativ mənası eyni zamanda dominantlıq edir. *“Mövcud situasiyada yaranan çaşqınlıq və ya anlaşılmamazlıq üzündən cümlənin mənası birdən artıq (iki və daha çox) sayda “yozula” bilər”*²⁶. Məsələn, /*They can fish*// cümləsində *“to can”* – (konservləşdirmək), *“can”* – (bacarmaq) və konversiya yolu ilə düzəlmiş *“a fish”* – (balıq), *“to fish”* – (balıq tutmaq) omonimlərinin dəyişkən leksik-qrammatik mənaları ambiqüvitetlik yaradır: 1) /*They can fish*// – (Onlar balıq tutmağı bacarırlar); 2) /*They can fish*// – (Onlar balıq konservləşdirirlər). Bu cür ikimənalı hallar mübahisə doğurduğuna görə, aparıcı mənə mətnlə müəyyən olunur.

S.Ullmann qeyd edir ki, *“İkimənalılıq dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Ona görə də, ikimənalılığın üç əsas növünü fərqləndirmək olar: fonetik, leksik və qrammatik ikimənalılıq”*²⁷.

Fonetik ambiqüvitetlik özünü omofonlarda, paronimlərdə göstərir. Məsələn, *“there – their”, “here – hear”, “icecream – I scream”*, və s. omofonları fonetik ikimənalılığın mənbələridir.

²⁴ Greenbaum, S. Oxford English Grammar. / S.Greenbaum. – Oxford University Press, – 1996. – p. 430

²⁵ Oxford English Dictionary. / – Oxford University Press, – 2010. – p.44

²⁶ Qocayeva, M.Ə. Sintaktik ambiqüvitetliyə dair bəzi qeydlər // Terminologiya məsələləri, №2, – Bakı: “Elm” – 2016. – s. 137

²⁷ Ullmann, S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. / S.Ullmann. – Oxford: Basil Blackwell, – 1972. – p. 156

Məsələn:

“– *What is black and white and red all over?*
– *A newspaper*”²⁸.

Dialogdakı “red” (qırmızı) sözü ikimənalılıq yaradır. “Red” sifəti və “to read” – (oxumaq) feilinin keçmiş zaman forması [red] kimi tələffüz olunduğuna görə dinləyən şəxs soruşulan cümləni *“O nədir ki, qara və ağdır, həm də tamam qırmızıdır?”* kimi deyil, *“O nədir ki, qara və ağdır və hər yerdə oxunur?”* mənasında başa düşür və ona görə də, *“Qəzetdir”* deyər cavab verir.

Yazıçı Anarın “*Kəlam qonaqlığı*” hekayəsində “*kəlam*” və “*kəlam*” paronimləri fonetik ikimənalılıq yaradır. Əsərin qəhrəmanı Nəzər müəllim öz dostlarını “*kəlam qonaqlığına*” dəvət edir. Dostları isə sevinirlər ki, onları “*kəlam qonaqlığına*” dəvət ediblər. Sonda çağırılmış qonaqlar “*kəlam*” yox “*kəlam qonaqlığına*” dəvət olunduqlarını anlayırlar²⁹.

Sözügedən dil hadisəsinin ən çox təsadüf olunan növü leksik ikimənalılıqdır. Leksik ikimənalılıq omonim leksik vahidin iki fərqli mənasının eyni vaxtda bir cümlədə işləmə bilməsidir. Məsələn,

“– *You asked for milk madam and it is your milk*” – *said the milkman.*

“– *Oh, thank you. How much is the milk bill?*” – *asked the old woman.*

“– *Well, I am sorry, madam, but my name is not Bill, my name is Jack,*” – *said the milkman*³⁰.

Verilmiş dialogda *bill* sözü həm *insan adı* (Billy adının qısa forması), həm də *nəyinsə ödəniləcək hesabı* mənasında leksik ikimənalılıq yaradır. Belə ki, xanım süd üçün nə qədər ödəyəcəyini soruşduğu halda, südçü bunu xanımın ona “*Bill*” deyər xitab etməsi kimi başa düşür. Ona görə də, xanıma adının “*Cək*” olduğunu

²⁸ Ameer, A. Homonymy in English and Arabic: A Contrastive Study: [Electronic resource]./ A.Ameer. – University of Babylon, – 2010. – p.8 URL: www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/fileshare/articles/Homonymy

²⁹ Anar. Kəlam qonaqlığı. Əsərləri. / Anar. – Bakı: Nurlan, – I c. – 2003. – s. 497-499

³⁰ Arnold, I.V. The English Word. / I.V.Arnold. – Moscow: Higher school, – 1986. – p. 185

söyləyir.

Azərbaycan dilində */Kənan axtardığı bağı tapdı//* cümləsi “bağ” omonim sözünə görə iki */Kənan axtardığı meyvə bağını tapdı//* və ya */Kənan axtardığı ayaqqabı bağını tapdı//* mənalarında başa düşülə bilər.

Rus dilində */Кран не работает//*, */У нее хорошая коса//* cümlələrində “кран” və “коса” sözlərinin çoxmənalılığına görə cümlələr iki mənada anlaşıla bilər: */Qaldırıcı kran işləmir//* və ya */Su kranı işləmir//*; */Onun yaxşı şlyapası var//* və ya */Onun yaxşı hörükləri var//*

Göründüyü kimi, omonimliklə ikimənalılıq mahiyyətə fərqli hadisələrdir. Omonimlik linqvistik və ekstralingvistik faktorlarla müşayiət olunan tarixi-ictimai kateqoriyadır və dil faktıdır. İkimənalılıq isə nitqdə yaranan sırf kontekstual hadisədir.

I fəslin üçüncü yarımfəslə **“Sintaktik omonimlik və sintaktik ikimənalılıq”** adlanır və dissertasiya işinin əsas predmetini təşkil edir.

Sintaktik omonimlik öz mürəkkəb xarakteri ilə səciyyələnir, çünki söhbət söz birləşmələri və cümlələrin sintaktik quruluşundan asılı olaraq yaranan omonimlikdən gedir. Sintaktik omonimlərin tədqiqi zaman və miqyas etibarlı ilə leksik omonimlikdən xeyli geri qalır. L.N.İordanskaya bunun iki əsas səbəbini göstərir: “Əvvəla, sintaktik çoxmənalılıq leksik və morfoloji çoxmənalılıqla müqayisədə az nəzərə çarpan dil hadisəsidir; ikincisi, cümlənin sintaktik quruluşuna əsaslanaraq çoxmənalılığı üzə çıxaran metodlar işlənməmişdi”³¹.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Amerika deskriptiv məktəbinin görkəmli nümayəndəsi N.Xomski dili *Transformation-Törəmə Qrammatik (TTQ) metod* əsasında tədqiq etməklə dilçilikdə “Xomski inqilabı”³² adı ilə məşhur olan yeni bir konsepsiyayı işləyib hazırladı.

³¹ Иорданская, Л.Н. Синтаксическая омонимия в русском языке (с точки зрения автоматического анализа и синтеза). // Научно-технического информация, – 1967. №5, – с. 9

³² Veysəlova, A.H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2009. – 115 s.

1957-ci ildə N.Xomski “Sintaktik quruluşlar” (*Syntactic Structures*) əsərində bütün dillər üçün universal olan törəmə grammatik metodun mahiyyətini açıqladı. O, dilin yaradıcı xarakterə malik olduğunu elmi surətdə əsaslandırdı. Təbii dil daşıyıcısının dilin məhdud sayda imkanlarından istifadə etməklə qeyri-məhdud sayda cümlələr yarada bilməsi aksioma olaraq N.Xomskinin törəmə nəzəriyyəsində “*aparıcı ideyadır*”³³.

TTQ nəzəriyyədə diqqəti çəkən ən önəmli məsələlərdən biri sintaktik ikimənalılıq (*syntactic ambiguity*) hadisəsinin yaranma prosesinin elmi surətdə təhlil olunmasıdır. İlk dəfə N.Xomski söz birləşmələri və cümlələrə transformasiya metodları tətbiq etməklə sintaktik quruluşdan törəyən iki və çoxmənalılıq hadisələrinin yaranma mexanizmini izah etdi və bunu quruluş omonimliyi (*constructional homonymy*) adlandırdı³⁴.

Cümlə üzərində aparılan genişlənmə (*expansion*), permutasiya (*yerdəyişmə*), məlum cümləni məchula və əksinə çevirməklə, əvəzləmələrlə və s. transformasiya aktlarla onun dərin qatında gizlənmiş digər mənalarnı üst qata çıxarmaq mümkün oldu. “*Eyni leksik tərkibə malik olan söz birləşməsinin və cümlənin tərkib hissələri arasında sintaqmatik əlaqələrin yenilənməsi həmin nitq vahidlərinin mənasının birdən artıq sayda başa düşülməsinə səbəb olur ki, bu da dilçilikdə sintaktik ikimənalılıq və ya sintaktik ambigüvitetlik adlanır*”³⁵.

Məsələn, TTQ nəzəriyyəyə görə, */I sent him a letter by Mary/* cümləsində “*a letter by Mary*” birləşməsinin dəyişkən sintaktik funksiyası cümləyə iki fərqli məna verir: 1-ci halda “*by Mary*” sözönlü birləşməsi “*a letter*” isminin postpozitiv təyini vəzifəsində işləyə bilər. Cümləni təyin budaq cümləsi hesabına genişləndirək:

³³ Veysəlova, A.H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2009. – s. 38

³⁴ Chomsky, N.A. *Syntactic Structures*. / N.A.Chomsky. – Paris: Mouton Publishers. The Hague. – 1957. – p.28

³⁵ Qocayeva, M.Ə. Sintaktik omonimliyin omonimlər sistemində yeri // Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.Vəqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 7 dekabr, – 2017-ci il, – s.320

/I sent him a letter which was written by Mary. Which letter did I send him? - A letter by Mary//-(Mən ona hansı məktubu göndərdim?—Mən ona Meri tərəfindən yazılmış məktubu göndərdim). Bu mənaya uyğun olaraq, cümlənin diaqramı bu formada qurulur: */I(NP)/sent(VP)/ him(NP)/a letter by Mary(NP// – (Mən ona Merinin məktubunu (Meri tərəfindən yazılmış məktubu) göndərdim).* 2-ci halda isə “*by Mary*” – (*Meri ilə*) ifadəsi cümlənin sözönlu vasitəli tamamlığı vəzifəsində götürülə bilər. O halda cümlənin diaqramı bu şəkildə qurulur: */I(NP)/sent(VP)/ him (NP) /a letter(NP)/by Mary(NP)// – (Mən ona məktubu Meri ilə göndərdim).* Cümlənin bir üst quruluşu iki dərən quruluşla təhlil olundu və hər bir alt quruluş cümləyə ayrı-ayrı mənalar gətirdi, cümlənin isə leksik tərkibi sabit qaldı.

Sintaktik omonimliyin formalaşmasında prosodik işarələr (*prosodic cues*) mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan dilində */Qonaq qadın sürücüyə təşəkkür etdi//* cümləsində sintaqm bölgüsünün və pauzanın yerinin dəyişməsilə yenilənən sintaktik vəzifələr cümlənin ikimənənliliyinə səbəb olur. 1-ci halda “*qonaq*” sözü cümlədə sadə mübtəda, “*qadın sürücüyə*” birləşməsi tamamlıq vəzifəsində götürülərsə, cümlənin diaqramı belə qurulur:

1) */Qonaq (NP)/qadın sürücüyə(NP)/ təşəkkür etdi(VP)//*

2-ci halda “*qonaq qadın*” birləşməsi mürəkkəb mübtəda, “*sürücüyə*” sözü tamamlıq vəzifəsində işlənərsə, cümlənin diaqramı bu formada olur:

2) */Qonaq qadın (NP)/sürücüyə(NP)/ təşəkkür etdi(VP)//*

Verilmiş cümlədə hərəkətin sadə mübtədadan mürəkkəb tamamlığa və əksinə yönəlməsi cümlədə sintaktik ikimənənlilik yaratdı. Deməli, sintaktik ikimənənlilik cümlənin öz qrammatik quruluşundan asılı olaraq yaranır.

Tədqiqat işinin II fəslə **“Sintaktik omonimliyin sintetik və analitik vasitələrlə ifadəsi”** adlanır və iki yarımfəslə əhatə edir.

II fəslin birinci hissəsi **“Sintetik formaların sintaktik omonimliyi”** adlanır. Sintetik formalar dedikdə, hər hansı bir dilə aid olan və müxtəlif qrammatik kateqoriyaların morfoloji əlaməti olan şəkilçilərin məcmusu başa düşülür. Bəzən simmetrik baza forması ilə sintetik və analitik formalar eyni kontekstdə paralel olaraq bir deyil,

bir neçə paradigmin əlaməti olmaqla qrammatik çoxmənalılıq yaradır. Sintetik və analitik formaların dildə törətdiyi bu hadisə *sinkretizm* adlanır.

Dilçilikdə sinkretizm terminini ilk dəfə L.Yelmslev işlətməmişdir. “*L.Yelmslev qrammatik çoxmənalılığı mənalının sinkretizmi (синкретизмом значений), Ş.Balli işarələnlərin birləşməsi (совмещением означаемых), E.İ.Şendels isə sinxron çoxmənalılıq (синхронной многозначностью) adlandırmışlar*”³⁶.

Məsələn, ingilis dilində /-s, -es, -en, -ed, -er, -est, -al, -ing, -'s, -ly/ və s. şəkilçiləri həm qrammatik, həm də leksik şəkilçi kimi bir neçə nitq hissəsinin morfoloji əlaməti olaraq omonimlik yaradırlar. /-s, -es/ sonluqları ismin kəmiyyət, feilin şəxs, kəmiyyət, zaman, tərz, növ və şəkil kateqoriyalarını bir cümlədə eyni zamanda təmsil etməklə, bir üst quruluşda təqdim olunan cümlənin iki fərqli alt qat strukturunu törədir. Məsələn, /*University demands change*/ ³⁷ cümləsində “*demand*” və “*change*” sözləri konversiya yolu ilə düzəlmiş omonim sözlər kimi cümlədə sintaktik funksiyalarını xəbərdən mübtədaya və əksinə dəyişincə, cümlə iki fərqli mənada şərh olunur:

1) /*University(NP)/demands(VP)/change(NP)*// – (*Universitet dəyişiklik tələb edir*);

2) /*University demands(NP)/change(VP)*// – (*Universitet tələbləri dəyişir*).

Verilmiş cümlənin 1-ci variantında /-s/ şəkilçisi feilin III şəxsin təkində kəmiyyət kateqoriyasının və digər feil kateqoriyalarının, 2-ci sintaqm bölgüsündə isə ismin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlaməti kimi sinkretizm yaradır.

İngilis dilində /'s / sonluğu isimlərin yiyəlik halını (*The Possessive Case*) düzəltmək üçün işlədilir. Eyni zamanda /'s / ingilis dilində qısaltmalarda – “*he's, she's, Jane's (he has, he is, she has, she is, Jane is, Jane has), let's (let us)*” və s. şəklində işlədilərək

³⁶ Сусов, И.П. Введение в теоретическое языкознание. Модуль 3. Основы общей лексикологии. Полисемия слова и омонимия слов. / И.П.Сусов. – Тверской Государ. Университет, – 2013. – с.12

³⁷ Jafarova, L.M. English Grammar and Translation. First Edition. / L.M.Jafarova, N.A.Mammadova. – Baku: Elm və Təhsil, – 2016. – p.307

simvolik olaraq ismin yiyəlik hal sonluğu ilə omomodellik yaradır. Lakin /'s / qəbul etmiş sözün cümlədə distributiv mövqeyinə və sintaktik funksiyasına görə /'s/ -in yiyəlik halın göstəricisi və ya qısaltmalara aid olduğunu demək mümkündür. Məsələn, /*The firm's accepted conditions*// nümunəsində /'s/ ismin yiyəlik halının əlaməti olduqda o, (*Firmanın qəbul edilmiş şərtləri*); /has/ köməkçi feilinin qısaltılmış forması olduqda isə /*The firm has accepted conditions*// – (*Firma şərtləri qəbul edib*) kimi fərqli sintaktik quruluşlarda və mənalarda təqdim olunur. Belə ki, birinci variantda *firm's* və *accepted* sözləri *conditions* sözünün təyini, ikinci cümlədə isə *has accepted* cümlənin sadə feili xəbəri olub, indiki zamanda icra olunmuş hərəkəti bildirir.

Azərbaycan dilində az sayda olsa da, sintetik formaların sinkretizmini müşahidə etmək olar. Məsələn, ismin kəmiyyət kateqoriyasının əlaməti /-lar²/ şəkilçisi feilin qeyri-qəti gələcək zaman formasının şəkilçisi /-ar²/ və /I/ bitişdirici samitinin əmələ gətirdiyi /-lar²/ ilə omomodel olmaqla kontekstual xarakterli, temporal omomorfem yaradırlar. Məsələn,

/Can evimə sığışmayan arzular,
Bir dünyada neçə dünya arzular//³⁸

Verilmiş beytin birinci misrasındakı “arzular” sözü “arzu” isminin cəm forması olduğu halda, ikinci misradakı “arzular” sözü “arzulamaq” feilinin qeyri-qəti gələcək zaman formasıdır. Birinci misradakı “arzular” sözündəki -lar şəkilçisi ismin kəmiyyət kateqoriyasını ifadə etdiyi halda, ikinci misradakı eyni şəkilçi feilin qeyri-qəti gələcək zaman formasında arzu şəklini ifadə edir.

Azərbaycan dilində ingilis dilində olduğu kimi, ismin yiyəlik hal şəkilçisi /-in⁴/ bir deyil, bir neçə kateqoriyanın morfoloji əlaməti kimi işlədilə bilir. /-in⁴/ qrammatik şəkilçi kimi feilin əmr formasını, leksik şəkilçi kimi feillərdən isim düzəltməklə eyni cür yazılıb, yalnız vurğuya görə fərqlənən omoqraflar əmələ gətirir: “əkin - əkin”, “biçin – biçin”, “gəlin - gəlin”. Məsələn, *Əvvəlcə əkin, sonra biçin* cümləsində *əkin* və *biçin* sözlərini isim kimi mübtəda və feil

³⁸ Vurğun, S.Y. “Oxu gözəl” şeiri. Klassik ədəbiyyat inciləri: [Elektron resurs] /– 2019, 16 iyul. URL: <https://facebook.com/...>

kimi əmr şəklində götürsək, cümlə iki mənada anlaşılır: 1) *Əvvəlcə əkmə, sonra biçmə*; 2) *Əvvəlcə əkməlisiniz, sonra biçməlisiniz*.

İngilis dilində sintetik formaların sintaktik omonimlik yaratma imkanlarından bəhs edərkən */-ing/* sonluğu qəbul etmiş formalar xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Məlumdur ki, ingilis dilində İndiki zaman feili sifət forması (*Participle I*) və Cerund (*the Gerund*) feilin sonuna *-ing* şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

Bəzən */-ing/* şəkilçili formanın işləndiyi cümlə bir üst quruluşla təqdim olunsada, iki dərəcə quruluşda sintaktik təhlil olunmaqla həm cerunda, həm də feili sifətə xas sintaktik vəzifəni sinxron olaraq bildirir və cümləyə iki fərqli mənə verir.

Məsələn, */Growing children can demand a lot of time and energy/* cümləsində */-ing/* şəkilçili “*growing*” sözünün “*children*” sözü ilə sintaktik əlaqəsi cümlədə ikimənəlilik yaradır. 1-ci təhlilə görə “*growing*” – (*böyüyən*) sözü feili sifət kimi (PI) “*children*” – (*uşaqlar*) sözünün təyini vəzifəsində götürülərsə, cümlə bu mənada anlaşılır: */The children who are growing can demand a lot of time and energy/* – (*Böyüyən uşaqlar çox zaman və enerji tələb edə bilərlər*).

2-ci təhlilə görə “*growing*” sözünü cerund kimi qəbul etsək, o, mübtədə vəzifəsində Azərbaycan dilinə “*böyütmə*” kimi tərcümə olunacaq. O halda “*children*” – (*uşaqlar*) ismi “*growing*” sözünün tamamlığı vəzifəsində işlənəcək və cümlə */Growing children can demand a lot of time and energy/* – (*Uşaqları böyütmə çox zaman və enerji tələb edə bilər*) mənasında açıqlanır.

Azərbaycan dilində */-ma²/* şəkilçisi həm feillərdə inkarlıq kateqoriyasının morfoloji əlaməti, həm də sözdüzəldici şəkilçi kimi feildən isim düzəldir. Məsələn, */Əti qovurma, kabab edib qonaqlara verəcəyik/* (danışıqdan) cümləsində intonasiya və kontrastiv vurğudan asılı olaraq “*qovurma*” sözü həm isim, həm də “*qovurmaq*” feilinin inkar forması kimi sintaktik funksiyasını dəyişincə, cümlənin ikimənəliliyi yaranır: 1) */Əti(NP)/ qovurmá(NP)/ kabab (NP)/ edib (VP)/ qonaqlara verəcəyik(VP)/* 1-ci variantda “*qovurma*” sözü cümlənin həmcins mübtədalarından biridir. “*Qovurma*” sözü feil kimi götürüldükdə, inkar formasında işlənmiş əmr cümləsi tərkibində ayrı sintaqm təşkil edir: 2) */Əti*

qovurma(VP)/ kabab edib (VP)/ qonaqlara verəcəyik(VP)// Cümlənin komponent tərkibi dəyişmədən prosodiya ilə semantikasi yeniləndi.

Sintaktik omonimlik məsələsinə münasibət bildiren M.Musayev dilin iyerarxiya sisteminin yuxarı səviyyələrində omonimliyin yaranması imkanının çox az olduğunu qeyd edərək, komponent tərkibi eyni olan sintaktik konstruksiyaları omomodellər adlandırır. O, sintaktik konstruksiyaların sinonimliyini qəbul etsə də, sintaktik omonimlərin leksik-semantik cəhətdən şərh olunmasını səhv hesab edir, onları “*sintaktik anomaliyalar*” adlandırır. “*Əgər hər hansı bir dilin tarixi inkişafı prosesində sözün mənaları genişlənərək omonimlik əmələ gətirirsə, sintaksisdə və xüsusilə də onun sadə və mürəkkəb cümlə səviyyələrində belə bir semantik-funksional inkişaf mümkün deyildir*”³⁹. Lakin irəli sürülən bu müddəə ilə razılaşmaq olmur. Çünki dildə leksik tərkibini dəyişmədən ən azı iki mənanı ehtiva edən sintaktik vahidlərin olması faktı nəzəri və praktiki cəhətdən sübut olunub. Bu, ya cümlə daxilində işlənən omonim sözün eyni zamanda dominantlıq edən iki mənasından asılı olaraq yaranan leksik, ya da sintaktik quruluşdan asılı olaraq yaranan qrammatik ikimənalılıq ola bilər. Məsələn, */He is looking for a match //* cümləsi “*match*” isminin “*kibrit*” və “*kiminsə yarı, tayı, ona yaraşanı*” mənalara görə: 1) (*O, kibrit axtarır*); 2) (*O, yarını axtarır*) kimi iki - ilkin və məcazi mənalara eyni vaxtda ifadə edə bilər. Azərbaycan dilində */Kənan heyvanı kəsdi//* cümləsində “*heyvanı*” morfoloji omonim söz kimi “*heyva*” və “*heyvan*” mənalarda anlaşılmqla eyni tərkibli cümlənin leksik ikimənalılığını törədir.

Quruluş omonimliyi isə sintaktik vahidlərin yazılı və şifahi nitqdə gözlənilmədən dəyişə bilən sintaktik funksiyasından törəyən hadisədir. Məsələn, */I don't like disturbing neighbours//* cümləsində *disturbing* sözü feili sifət kimi təyin, cerund kimi tamamlıq vəzifəsində götürülünə, cümlə:

1)(*Mən narahat edən qonşuları xoşlamıram*);

³⁹ Musayev, M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. / M.M.Musayev.– Bakı: Elm, – 2010. – s. 209

2) (*Mən qonşuları narahat etməyi xoşlamıram*) mənalarda anlaşılır.

Azərbaycan dilində */Həkimin əməliyyatı uğurla keçdi/* cümləsi */həkimin əməliyyatı/* III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı əlaqənin məlum və məchul konstruksiyalarda izahından asılı olaraq: 1) */Həkim əməliyyat edir və bu uğurla keçir/*; 2) */Həkim əməliyyat olunur və bu uğurla keçir/* kimi iki mənada şərh oluna bilər.

İkimənəli cümlə zahirən simmetrik qaldığına görə o, simvolik olaraq “*omonim cümlə*” statusunu qazanır. Sintaktik omonimlik sırf kontekstual hadisədir və keçəri xarakterlidir. İkimənəli cümlənin dominant mənası mətnlə müəyyən olunur.

II fəslin ikinci yarımbaşlığı “*Analitik formaların sintaktik omonimliyi*” adlanır. Analitik formalar distant vəziyyətində yerləşən iki və daha artıq tərkib komponentindən ibarətdir. Bu komponentlər analitik formanın qrammatik və nominativ mənalərini ifadə edirlər. Qrammatik mənaləri ifadə edən tərəf köməkçi feil, mənalı element isə signifikativ tərəf adlanır.

İngilis dilində analitik formaların birinci komponenti “*to be, to do, to have, shall, will, should, would, more, most, less, least*” köməkçi sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn, */am going, is writing, , have come, will go;* məchul növdə “*am/is/are invited; was/were invited; shall be/will be invited* / və s. analitik formalardır.

İngilis dilində analitik formalara xas olan başlıca xüsusiyyət eyni bir formanın sinkretizmidir, yəni sabit əsasə malik olan bir analitik forma özündə bir deyil, bir neçə qrammatik mənanı “qənaətlə” ehtiva edir. Həmin qrammatik mənalər kontekstdə leksik mənalərlə ifadə olunur. Məsələn, */He had signed documents/* cümləsini tərkiblərə görə təhlil etsək, “*had signed*” analitik formasının cümləyə ikimənəlilik gətirdiyini görürük. “*Had*” - (*vardı*) əsas feil kimi cümlənin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında işlənmiş sadə feili xəbəri kimi götürülsə, “*documents*” - (*sənədlər*) sözü onun tamamlığı, “*signed*” – (*imzalanmış*) feili sifəti isə “*documents*” sözünün təyini vəzifəsində olacaqdır. Cümlə */He(NP)/ had(VP) /signed documents(NP)/* diaqramına görə */Onda imzalanmış sənədlər vardı/* kimi tərcümə olunur.

Lakin “*had signed*” – (*imzalamışdı*) cümlənin keçmiş zamanın bitmiş formasında analitik forma ilə ifadə olunmuş sadə feili xəbəri vəzifəsində götürülsə, cümlə */He(NP)/had signed (VP)/ documents (NP) //* diaqramı ilə (*O, sənədləri imzalamışdı*) kimi şərh olunur və keçmiş zamanda bitmiş hərəkəti bildirir.

İngilis dilində elə simmetrik quruluşlu analitik modellər var ki, onların cümlədə hansı qrammatik funksiyada işlənməsi məsələsi hələ də mübahisə yaradır. Məsələn,

/Breakfast being over, everybody left the kitchen// – (*Səhər yeməyi başa çatanda (və ya başa çatdığından), hər kəs mətbəxi tərk etdi*) cümləsində */Breakfast being over//* feili sifət tərkibinin zaman zərfliyi (*the adverbial modifier of time*), yoxsa səbəb zərfliyi (*the adverbial modifier of cause*) vəzifəsində işləndiyini demək çətindir. Sintaktik vəzifələrin müxtəlifliyi fərqli mənalar yaradır:

a) */When the breakfast was over, everybody left the kitchen//* – (*Səhər yeməyi başa çatanda hər kəs mətbəxi tərk etdi*) (zaman zərfliyi);

b) */As the breakfast was over, everybody left the kitchen//* – (*Səhər yeməyi başa çatdığından hər kəs mətbəxi tərk etdi*) (səbəb zərfliyi)

Təhlil olunan nümunədə sintaktik ikimənəlilik var. Dildə baş verən bu cür hadisələrin tam şərhini vermək qeyri-mümkün olduğuna görə, belə sintaktik konstruksiyalar qeyri-səlis qrammatik kateqoriyaya (*a fuzzy category*) aid edilir. Bu kateqoriyaya görə, dildə bu cür ikili vəziyyətlərin olması dilin daxili sistemindən yaranan qanunauyğun prosesdir.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif genezisə malik olan dillər olsa da, ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də analitik formaların sintaktik omonimliyini müşahidə etmək mümkündür. Azərbaycan dilində *ilə, idi, imiş, daha, ən, lap, çox* və s. sözləri analitik formalara misal ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində */O, ağaclara ailəsindən daha çox qulluq edir//* cümləsində “*daha çox qulluq edir*” analitik formasının “*ağaclara*” və “*ailəsindən*” isimləri ilə olan sintaktik əlaqəsi cümləyə iki fərqli mənə verir:

1) */O, ailəsinə nisbətən daha çox ağaclarına qulluq edir//;*

2) /*Ailəsinə nisbətən ağaclara o, daha çox qulluq edir*//

/Artıq binalar sökülmüşdü// cümləsində prosodik işarələr, sintaqm bölgüsü ilə sintaktik funksiyanın dəyişməsi cümlələrin məna dəyişməsi ilə nəticələnir. Məsələn,

/Artıq/ binalar sökülmüşdü// sintaqm bölgüsündə “artıq” sözü ədat kimi cümlədə mənanı qüvvətləndirir. Lakin “artıq binalar” söz birləşməsi kimi bir sintaqm təşkil etsə, onda “artıq” sözü “binalar” sözünün təyini vəzifəsində olur – *¿Hansı binalar?- “Artıq”*. Cümlənin bu mənaya görə diaqramı belə olur: /Artıq binalar(NP)/ sökülmüşdü (VP)//

Dissertasiya işinin III fəslə “**Sintaktik omonimliyin kontekstual işlənmə xüsusiyyətləri**” adlanır və üç yarım-fəsildən ibarətdir. Fəslin birinci hissəsi “**İkimənalılıq və mətn**” adlanır.

Mətni təşkil edən hər bir cümlə mətnin çatdıracağı ümumi informasiyanı hissə-hissə dinləyəne ötürür. Bu səbəbdən, omonim və çoxmənalı sözlərin, sintaktik quruluşun törətdiyi ikimənalı vəziyyətlərdə mətnin olması labüddür. “*Çünki sintaktik ikimənalılıq cümlənin arzuolunmaz qrammatik və kommunikativ üzvlənməsindən yaranır*”⁴⁰. Bu zaman sözügedən cümlənin leksik tutumu dəyişməz qalmaqla o, əlavə, mətdənkənar məna qazanır. Leksik tərkibi sabit qalan cümlədə intonasiyanın, fasilə və sintaqm bölgüsünün, kontrastiv vurğunun yerinin dəyişməsi hesabına cümlə üzvlərinin sintaktik vəzifəsinin dəyişməsi məna dəyişikliyi törədir.

Məsələn, /*Amerikalı həkim işçi həyatı ilə tanış oldu*// cümləsində sözlər arasındakı sintaktik əlaqəni sintaqm bölgüsünü dəyişməklə fərqli formalarda şərh etmək olar. Belə ki, birinci vəziyyətdə /*Amerikalı həkim*/ söz birləşməsi cümlənin mübtədası vəzifəsində olarsa, onda cümlə bu şəkildə sintaqmlara bölünür: /*Amerikalı həkim(NP)*/ *işçi həyatı ilə(NP)*/ *tanış oldu (VP)*// 2-ci halda “*Amerikalı*” sözü cümlənin mübtədası olduqda cümlə bu cür sintaqmlara bölünür: /*Amerikalı(NP)*/ *həkim işçi həyatı ilə(NP)*/ *tanış oldu(VP)*// 1-ci cümlədə həkim *amerikalının* özüdür; 2-ci cümlədə isə həkim *işçi həyatıdır*. Beləliklə, cümlədaxili sintaktik omonimlik

⁴⁰ Годжаева, М.А. Синтаксическая неоднозначность и контекст // – Екатеринбург, РФ. Национальная Ассоциация Ученых (НАУ). Ежемесячный научный журнал, – 2020. ч. 3, №51, – с.43

cümlənin iki fərqli məlumatı verməsilə nəticələndi. Mövcud situasiyada hansı mənanın dominant olması danışanın və dinləyenin “*kommunikativ məqsədindən asılıdır*”⁴¹.

III fəslin ikinci yarımbaşlığında “**Söz birləşmələrinin sintaktik omonimliyinin mətnə aktuallaşması**” məsələsi şərh olunur.

Sintaktik omonimlərin törədiyi sintaktik vahidlərdən biri söz birləşmələridir. Dildə söz birləşmələri sabit və sərbəst olmaqla iki qrupa ayrılır.

Sabit söz birləşmələri dildə sabitləşmiş, onun tarixi inkişafı nəticəsində qazandığı hazır ifadələrdir. Frazeoloji vahidlər və ya idiomlar adlandırılan bu birləşmələr dilin leksik vahidi kimi müəyyən fikri ifadə edir və onları təşkil edən komponentləri başqa sözlərlə əvəz etmək, tərkib hissələrinə parçalamaq olmaz.

Frazeoloji vahidlərin omonimliyindən bəhs edərkən eyni bir sabit söz birləşməsinin həm hərfi, həm də məcazi mənada işlənməsi başa düşülməlidir. “*Frazeoloji vahidlərdə omonimliyin yaranması üsulu da leksik vahidlərdəkinə oxşayır*”⁴².

Frazeoloji vahidlər işləndikləri cümlədə ya literal, ya da məcazi mənalarda olmaqla metaforik ikimənalılıq yaradırlar. Məsələn, /*A bitter pill to swallow*//⁴³ ifadəsi: a) “*udmaq üçün acı dərman*” (hərfi mənada); b) “*A fact or an event that is unpleasant and difficult to accept*” – “*etiraf edilməsi çətin olan xoşagəlməz hadisə, acı həqiqət*” (məcazi mənada) işlədilir.

/*It was a bitter pill for him to swallow*// cümləsini birləşmənin ikili mənasından asılı olaraq belə şərh etmək olar:

a) /*Bu onun udması üçün acı bir həb idi*// (hərfi mənada); b) /*Bu onun etiraf edəcəyi acı bir həqiqət idi*// (məcazi mənada).

Azərbaycan dilində “*yolunu azmaq, əl qaldırmaq, söz vermək, su səpmək, yol göstərmək, sükanı idarə etmək, ələ almaq, qolundan tutmaq, quyu qazmaq, ayağından çəkmək*” və s. kimi birləşmələr

⁴¹ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – s. 58

⁴² Bayramov, H.A. Azərbaycan dilində frazeologiyanın əsasları. / H.A.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – s. 160

⁴³ Mustafayeva, S.B. Everyday English Idioms with Azerbaijani Equivalents in Use/ S.B.Mustafayeva. – Bakı: “Letterpress”, – 2008. – p. 179

omonimik olaraq ilkin və məcazi mənalarda ikimənalılıq yaradırlar. Məsələn, “*Hələ ki, o, sükanı yaxşı idarə edirdi*” cümləsi “*maşını idarə etmək*” mənasında hərfi, “*işlərini idarə etmək, öhdəsindən gəlmək*” kimi məcazi mənada leksik ikimənalılıq yaradır.

Azərbaycan dilində “*Fərid elə həkimdir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir*”⁴⁴ təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni baş cümlənin tələbi ilə xəbər “*Fəridin işi elədir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir*” və tərzi-hərəkət zərfliyi “*Fərid elə işləyir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir*” budaq cümlələri kimi işlətmək heç də ona sintaktik omonimlik qazandırmır. Çünki təyin budaq cümləsinin sintaktik funksiyası dəyişsə də, leksik mənası dəyişmir. Əslində, sintaktik funksiyanın dəyişməsi mənanı yeniləməlidir. Təhlil olunan cümlədə “*hörmət etmək*” feili birləşməsinin ilkin və məcazi mənalarına uyğun cümlədə metaforik ikimənalılıq vardır.

Sərbəst söz birləşmələri nitqdə formalaşır. Cümlənin aktual üzvlənməsi zamanı mətndə cərəyan edən hadisələrin irəliləyən məqamlarında tema və remanın tez-tez bir-birini əvəzləməsi ilə sərbəst söz birləşmələrinin leksik və qrammatik tərkibi aid olduğu dilin daxili quruluşuna uyğun çevik dəyişir. Bu səbəbdən, sintaktik omonimliyin sərbəst söz birləşmələrində gerçəkləşməsi təbii haldır.

İngilis dilində */I found her books recommended by the teacher/* cümləsini konstituentlərə görə təhlil etdikdə, cümlənin ilkin mənasından başqa onun dərin qatında digər mənasının olduğu məlum olur. Belə ki, cümlənin leksik tərkibi dəyişmədən, onu təşkil edən sözlər və söz birləşmələri arasında sintaktik əlaqənin dəyişməsi ardıcıl olaraq semantikanı yeniləyir. Məlumdur ki, “*to find*” – (*tapmaq*) ikivalentli feil kimi özündən sonra iki tamamlıq tələb edir: “*to find smth. for smb* – (*kimdən ötrü nəyisə tapmaq*). Eyni zamanda, “*her*” – (*onu, ona*) şəxs əvəzliyinin obyekt halı ilə yiyəlik əvəzliyi “*her*” – (*onun*) leksik-qrammatik omonimlərdir. */recommended by the teacher/* - (*müəllimin tövsiyə etdiyi*) birləşməsi “*books*” (*kitablar*) isminin postpozitiv təyini vəzifəsində işlənilir. Buna uyğun olaraq cümlə iki fərqli mənada təhlil oluna bilər: a) birinci halda “*her*” və

⁴⁴ Həsənov, H.Ə. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti: [Elektron resurs] / H.Ə.Həsənov. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2007. – s.47. URL: <https://anl.az/el/Kitab/246228.pdf>

“books” sözləri ayrı-ayrı sintaqmlarda tamamlıq vəzifəsində götürülərsə, cümlə:

/I(NP)/ found(VP)/her(NP)/ books recommended by the teacher(NP)// – /I found/ her /books which were recommended by the teacher// – (Mən ona müəllimin tövsiyə etdiyi kitabları tapdım) mənasında izah olunur.

Əgər */her books/ – (onun kitabları)* bir sintaqmda, eyni vurğu ilə tələffüz olunarsa, cümlə fərqli məna bildirəcək: */I (NP)/ found(VP)/her books(NP)/ recommended by the teacher (NP)// – /I found/her books/which were recommended by the teacher// (Mən onun müəllim tərəfindən tövsiyə edilmiş kitablarını tapdım).*

Azərbaycan dilində sintaktik omonimlik bəzi ismi birləşmələrdə struktur-semantik olaraq formalaşır. Məsələn, */Direktorun təqdimatı hay-küyə səbəb oldu//* cümləsində */direktorun təqdimatı/ III* növ təyini söz birləşməsi tərəflər arasındakı transformasion əlaqədən asılı olaraq, həm məlum, həm də məchul konstruksiyalarda şərh olunduqda fərqli mənalar verir. Məlum konstruksiyada işi icra edən *direktorun* özüdür: */Direktor kimsə təqdim edir və bu, hay-küyə səbəb olur//* Məchul konstruksiyada isə mürəkkəb mübtəda passiv mövqe tutur: */Direktor kimsə tərəfindən təqdim olunur və bu hay-küyə səbəb olur//*

Dildə sintaktik ikimənalılığın müxtəlif növləri qeyd olunur⁴⁵. Məsələn,

1) əsl sintaktik ikimənalılıq (*pure syntactic ambiguity*). Sintaktik ikimənalılığın bu növü yalnız sintaktik vahidlərin tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqədən yaranır. Məsələn,

*/criminal lawyer/ – a) /a lawyer who is criminal/ – /cinayətkar hüquqşünas/; b) /a lawyer who studies criminal law/ – /cinayət işlərini araşdıran hüquqşünas/*⁴⁶

*/French silk dresses/ – a) /silken dresses made in France/ – /Fransada istehsal olunmuş ipək paltarlar/; b) /dresses made from French silk/ – /Fransa ipəyindən hazırlanmış paltarlar/*⁴⁷

⁴⁵ Cruse, D.A. Lexical Semantics./ D.A.Cruse. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – p. 49-68

⁴⁶ <https://www.pracownik.kul.pl/files/37108/Lasswell.pdf>

⁴⁷ Yenə orada, – p.66

2) zəif sintaktik ikimənalılıq (*quasi-syntactic ambiguity*). İkimənalılığın bu növü zəif sintaktik əlaqədən yaranır. Məsələn,

/The professor told us on Monday he would deliver a new lecture// cümləsində “on Monday” – (bazar ertəsi) zaman zərfliliyini baş cümləyə – */The professor told us//* və tamamlıq budaq cümləsinə – */he would deliver a new lecture/* ayrılıqda aid etməklə cümləni iki fərqli mənada şərh etmək olar: 1) */The professor told us on Monday/ he would deliver a new lecture//* – */Professor bazar ertəsi bizə dedi ki/ yeni mühazirə oxuyacaq//* 2) */The professor told us/ on Monday he would deliver a new lecture//* – */Professor bizə dedi ki/ bazar ertəsi yeni mühazirə oxuyacaq//* Bu cümlədə ikimənalılıq prosodik işarələr hesabına yaranır.

3) leksik-sintaktik ikimənalılıq (*lexico-syntactic ambiguity*). Bu ikimənalılıq sintaktik vahidlərin leksik mənası və sintaktik funksiyasından asılı olaraq yaranır. Məsələn,

/We saw the door open // ⁴⁸ cümləsi “open” sözünün leksik-grammatik omonimliyinə görə iki mənada təhlil edilə bilər. “Open” sözü sifət kimi (*açıq*), feil kimi “to open” (*açmaq*) mənalarında götürülsə, cümlə iki mənada anlaşılar: 1) *We saw that the door was open* (*Biz qapını açıq gördük*) (*Biz gördük ki, qapı açıqdır*) 2) *We saw that somebody opened the door* (*Biz kiminsə qapını açdığını gördük*) (*Biz gördük ki, qapını kimsə açdı*).

III fəslin sonuncu yarımbaşlığı **“Sintaktik omonimliyin cümlə səviyyəsində mətndə aktuallaşması”** adlanır. Sintaktik omonimliyin ən çox təzahür etdiyi nitq vahidi cümlədir, çünki biz ünsiyyəti cümlələr vasitəsilə qururuq. Mətnin informasiya ötürücülüynü onun təşkil olunduğu cümlələr yerinə yetirir.

Bəzən mətni təşkil edən cümlələr sırasında elə ikimənalı cümlə olur ki, o, hətta mətnin məzmununu təhrif edir.

Məsələn, ABŞ-ın keçmiş prezidenti B.Obama II Dünya müharibəsi zamanı göstərdikləri igidliyə görə bir qrup müharibə veteranını, o cümlədən, polşalı kəşfiyyatçı Yan Karskini Azadlıq medalı ilə təltif edərkən Ağ evdə çıxış edərək demişdir:

⁴⁸ Cruse, D.A. Lexical Semantics./ D.A.Cruse. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – p.66

/... Karski served as a courier for the Polish resistance during the darkest days of World War II. Before one trip across enemy lines, resistance fighters told him that Jews were being murdered on a massive scale and smuggled him into the Warsaw Ghetto and a Polish death camp to see for himself. Jan took that information to President Franklin Roosevelt, giving one of the first accounts of the Holocaust and imploring to the world to take action//

(...II Dünya müharibəsinin ağır günlərində Karski Polşa müqavimət hərəkətində kəşfiyyat agenti kimi çalışırdı. Bir dəfə düşmən xəttinə kəşfiyyata getməzdən əvvəl partizanlar ona yəhudilərin kütləvi surətdə öldürüldüyünü deyirlər və gizlicə onu Varşavadakı yəhudi məhləsinə və Polşadakı ölüm düşərgəsinə göndərilər ki, hər şeyi özü görsün. Yan bu xəbəri Prezident Franklin Ruzveltə çatdırır, odda yandırılanların ilkin sayını ona təqdim edir və yalvararaq bütün dünyanı ayağa qalxmağa çağırır).

Mətndəki */a Polish death camp/* ifadəsi birmənalı qarşılanmamışdır. Belə ki, “*The Times of Israel*” qəzetinin 2012-ci il 30 may sayında “*White House apologizes for Obama’s ‘Polish death camp’ gaffe*” (Ağ ev Obamanın “Polşadakı ölüm düşərgəsi” səhvinə görə üzr istəyir) sərlövhəli məqalə həmin ifadəyə həsr olunmuşdur. */A Polish death camp/* ifadəsi yer məzmunu ifadə edən */a death camp in Poland/* – (Polşadakı ölüm düşərgəsi) kimi deyil, */a death camp of Polish/* – (Polyakların (Polşalıların) ölüm düşərgəsi) kimi başa düşüldüyündən Polşa nümayəndə heyətini çox məyus edir. Nəticədə, ikimənalı situasiya məqalədə yazıldığı kimi “*Ağ evi Polşa hökumətindən üzr istəməyə məcbur edir*”.

Bəzən eyni sintaktik konstruksiya müxtəlif dillərdə işlənməsindən asılı olmayaraq həmin dillərdə sintaktik ikimənalılıq törədir. Məsələn, */The following of tigers ended in failure//* – */Преследование тигра закончилось неудачей//* – (Pələnglərin təqibi uğursuzluqla nəticələndi) cümləsi hər üç dildə ikimənalıdır: 1) */Pələnglər təqib edirlər və bu uğursuz olur//*; 2) */Pələnglər təqib olunurlar və bu uğursuz olur//* Cümlənin məlum konstruksiyadan məchula transformasiyası ikimənalılıq yaratdı.

Sintaktik omonimliyin formalaşması dildən-dilə dəyişən, özəl keyfiyyətdir. Bir dil üçün xarakterik olan omonimik sintaktik

konstruksiya başqa dildə ola da bilər, olmaya da. Məsələn, */Someone shot the servant of the actress who was standing on the balcony// – /Кто-то застрелил служанку актрисы, которая стояла на балконе//* tabeli mürəkkəb cümləsində */who was standing on the balcony/* təyin budaq cümləsi rus və ingilis dillərinin qrammatik quruluşuna uyğun iki mənada şərh oluna bilər, çünki təyin budaq cümləsi baş cümlədə paralel olaraq iki - “*servant*”(xidmətçi)və “*actress*”(aktrisa) isimlərini (*Relative Clause Attachment*)⁴⁹ təyin edir. Lakin bu cümlə modeli Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna yad olduğuna görə o, Azərbaycan dilinə təyin budaq cümləsi ilə deyil, feili sifət tərkibləri işlənmiş iki sadə cümlə vasitəsilə tərcümə olunur: 1) */Kimsə aktrisanın evvanda dayanmış xidmətçisinə atəş açdı//*; 2) */Kimsə evvanda dayanmış aktrisanın xidmətçisinə atəş açdı//*

Siyasi diskursda, qəzet başlıqlarında leksik və sintaktik ikimənalılığa daha çox təsadüf olunur. Məsələn, */When President Bush was asked about finding weapons of mass destruction in Iraq, he said: "But for those who say we haven't found the banned manufacturing devices or banned weapons,they are wrong,we found them//* (G.Bush, May 29, 2003)⁵⁰ – (*Prezident Buşdan İraqda kütləvi qırğın silahlarının tapılmasına dair soruşulduqda, o, dedi: "Kimi ki, deyirlər biz kütləvi qırğın silahları istehsal edən müəssisələri və ya qırğın silahlarını tapmamışıq, onlar yanılırlar. Biz onları tapmışıq*) mətnində “*them*”(onları) deysisi anaforik olaraq ikimənalılıq yaradır. Onun *müəssisələrə*, yoxsa *kütləvi qırğın silahlarına* aid olduğu məlum deyil. Kontekstual asılılıqla məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq mümkündür.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində araşdırmalardan əldə olunmuş aşağıdakı nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir:

1) Omonimlər simmetrik fonetik və qrafik baza formasına

⁴⁹ Sekerina, I.A. The Late Closure Principle in Processing of Ambiguous Russian Sentences: [Electronic resource] // The Proceedings of the Second European Conference on Formal Description of Slavic Languages. – Universitat Potsdam, Germany, – 2003. – p.1-17. URL: www.academia.edu/2862225/The_Late_Closure_Principle_in_processing_of_ambiguous_Russian_sentences

⁵⁰ www.snopes.com/fact-check/words-of-mass-destruction

malik, lakin asimmetrik semantika ilə səciyyələnən dil vahidləridir. Omonimlik müxtəlifsystemli dillərdə təzahür edən universal, qanunauyğun və tarixi kateqoriyadır. Dilin müxtəlif səviyyələrində müşahidə edilən omonimlərin bütün növləri simmetrik dil və danışq vahidlərinin asimmetrik dualizmi ilə xarakterizə olunur;

2) müasir linqvistik mənbələrdə müxtəlifsystemli dillərdə omonimlər əsasən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik növlər üzrə tədqiq olunur. Dilçilikdə leksik omonimlərin tədqiqi uzun zamanların öyrənilən problemi olsa da, bu fikri sintaktik omonimlərə şamil etmək olmaz;

3) dilçilikdə sintaktik səviyyədə omonimliyin tədqiqinə dil sistemində müşahidə edilən digər omonimliklərlə müqayisədə xeyli sonralar başlanılmışdır. Sintaktik omonimliyin tədqiq olunmasında N.Xomskinin transformasion-törəmə qrammatik metodunun rolu danılmazdır;

4) omonimlərin bütün növləri və tipləri dildə hazır şəkildə mövcud olduğu halda, sintaktik omonimlik haqqında bunu demək mümkün deyil. Sintaktik omonimlər yazıda və canlı danışq aktında formalaşan sərbəst söz birləşməsinin və ya cümlənin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrin dərin quruluşda iki və daha artıq formada təhlil oluna bilməsindən törəyən və sintaktik vahidlərə yeni məna gətirən temporal hadisədir;

5) sintaktik omonimlik müxtəlifsystemli dillərdə müşahidə olunan universal dil hadisəsi olsa da, onun özəl xüsusiyyəti sintaktik çoxmənalılığın fərdi, milli əlamətlərlə səciyyələnməsindədir;

6) eyni bir mətn daxilində sintaktik quruluşdan asılı olaraq yaranan sinxron ikimənalılıq həmin kontekstdə paralel olaraq dominantlıq edirsə, bu sintaktik ikimənalılıq (ambiqivitetlik) adlanır. Sintaktik omonimliklə sintaktik ikimənalılıq düz mütənasib asılılığı olan dil hadisələridir;

7) sintaktik omonimlik dil universalisi olsa da, xüsusi xarakter daşıyır, müəyyən dillər üçün ortaqlıq olan bir sintaktik omonimlik strukturu başqa bir dildə olmaya bilər və ya əksinə;

8) sintaktik omonimlik dildə sintetik və analitik formalarda təzahür etməklə onların işləndikləri söz birləşmələrinə və kommunikativ vahid olan cümlələrə paralel olaraq yeni sintaktik

funksiya və məna qazandırır;

9) sintaktik çoxmənalılıq əsasən söz birləşmələri və cümlə səviyyəsində təzahür edir. Onlar leksik tərkiblərini dəyişmədən yalnız sintaktik struktur hesabına çoxmənalılıq kəsb edirlər. Bu hadisənin gerçəkləşməsində intonasiya və digər prosodik vasitələr danışanın kommunikativ məqsədindən (intensiyasından) asılı olaraq mühüm rol oynayırlar;

10) sintaktik omonimliyin olduğu şəraitdə sintaktik ikimənalılığın olması labüddür. Sintaktik ikimənalılığın dominantlıq etdiyi vəziyyətdə aparıcı mənənin müəyyən olunması üçün istənilən səviyyədə mətnin olması ən unikal haldır.

Tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı dissertantın aşağıdakı tezis və məqalələri nəşr edilmişdir:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində omonimliyin müqayisəli təhlili təcrübəsi // – Bakı, Azərbaycanda xarici dillər. Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal, – 2016. №3(33), – s. 21-25;
2. Sintaktik ambiqüvitetliyə dair bəzi qeydlər // – Bakı: Elm, Terminologiya məsələləri, – 2016. №2, – s. 134-141.;
3. Sintaktik omonimlik // “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, SDU, – 24-25 noyabr, – 2016, – s. 72-73;
4. Qeyri-səlis cümlələr // – Bakı, ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2017, cild 8, №1, – s. 100-104;
5. Törəmə qrammatik metod və sintaktik omonimlik // – Bakı, BDU, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. № 2(102), – s. 151-153;
6. Sintaktik omonimliyin omonimlər sistemində yeri // “M.P.Vaqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – BDU: “Elm və təhsil”, – 7 dekabr, – 2017, – s. 319-321;
7. Syntactic homonymy // – Тернопіль, Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка, – 2017. № 46, – с. 355-360;
8. Törəmə qrammatik konsepsiya // – Bakı, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Tədqiqələr”, – 2017. №4, – s.164-169;
9. Синтаксическая омонимия словосочетаний в Английском

языке// – Одеса, Міжнародний Гуманітарний Університет, Науковий Вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Серія: Філологія. Збірник Наукових Праць, – 2018. Випуск 32, том 2. – с.38-40;

10. Синтаксическая омонимия некоторых синтетических форм в Английском языке // Collected Papers. XII International Scientific-Practical Conference, “Advances in Science and Technology”. Research and Publishing Center “Actualnotes.RF”, – Moscow, Russia, – July 31, – 2019, – p.146-148;
11. İngilis dilində sintaktik omonimliyin ifadə vasitələri // – Bakı: “Mütərcim”, BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. №4, – s. 38-42;
12. Синтаксическая неоднозначность и контекст // – Екатеринбург, РФ, Национальная Ассоциация Ученых (НАУ). Ежемесячный научный журнал, – 2020. ч.3, № 51, с.42-46;
13. Frazoloji vahidlərin metaforik ikimənəliyi. // The XIII International Scientific Symposium “SCIENCE AND EDUCATION: PRESERVING THE PAST, CREATING THE FUTURE” dedicated to the 200th anniversary of Ashiq Alasgar. – Kars, Turkey, – April 24, – 2021, s. 112-117
14. Sintaktik omonimlərin məndə aktuallaşması // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Sumqayıt Dövlət Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti Hacettepe Universiteti. Birinci Türkoloji Qurultayın 95-illik yubileyinə həsr edilir. Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt, – 20-21 may, – 2021-ci il, – s. 224-227;
15. Qeyri-səlis məntiq və ambigüivilik // Bakı: “Mütərcim”, BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri - 2021.№3, s.67-69.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 mart 2022-ci il tarixində saat 13⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “25” fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.02.2022
Kağızın formatı: 60x84 16¹
Həcm: 41 988 işarə
Tiraj: 100